

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ імені Г. С. СКОВОРОДИ**

ІСМАГІЛОВ Сергій Валерійович

УДК 821.161.2-1

**ШАРІАТ В СУНІТСЬКІЙ ТА ШИЇТСЬКІЙ ТРАДИЦІЯХ:
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі філософії та історії релігії Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної Академії наук України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук
Козловський Ігор Анатолійович,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України,
старший науковий співробітник

Офіційні опоненти: доктор філософських наук
Владиченко Лариса Дмитрівна,
Секретаріат Кабінету Міністрів України,
заступник завідуючого відділу з питань
релігій, забезпечення права громадян на
свободу світогляду і віросповідання

кандидат філософських наук
Халіков Руслан Халікович,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. Володимира Гнатюка,
викладач кафедри всесвітньої
історії та релігієзнавства

Захист відбудеться 14 травня 2021 р. об 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.161.03 в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди Національної Академії наук України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної Академії наук України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий «14» квітня 2021 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук, доцент

О. В. Бучма

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Іслам – одна з найбільш поширених у світі релігій, яка має величезний потенціал для свого розвитку. На початку XXI ст. помітно зростає її вплив на політичні, економічні та культурні процеси, на міжнародні відносини. Ми є свідками того, як світ ісламу пробуджується, ніби прокинувшись під тиском західної глобалістичної експансії, і повертається у природне річище свого поступового розвитку. Саме мусульманська культура виступає як одна з альтернатив сучасній культурі Заходу. Процеси і зміни, які відбуваються в ісламському світі, викликають зацікавлення серед певної частини світового наукового співтовариства. Загострення міжконфесійних стосунків між сунітами та шиїтами, яке призвело до низки збройних конфліктів від Сирії до Ємену та має відголоски в усьому мусульманському світі, закорінене в багатовіковій боротьбі за владу і лідерство. Саме тому таким важливим виявляється з'ясувати те спільне і відмінне, що є в цих двох головних напрямках ісламу, для розуміння тих глибинних процесів, які відбуваються в мусульманському світі.

Тривалий час мусульманська громада України знаходилась поза цією богословською полемікою та політичною боротьбою що відбувається в ісламському світі. Проте доба глобалізації, яка відкрила кордони, дозволила швидко передавати та розповсюджувати інформацію, вільно сповідувати і проповідувати релігійні ідеї – не залишила осторонь українську мусульманську спільноту, яка також залучилась до глобальної мусульманської умми і тих богословських, ідеологічних і політичних дискурсів, що є актуальними в мусульманському світі. Сьогодні, коли йдеться про відродження та розвиток української умми та набуття нею сучасних ознак, важливо дослідити феномен шаріату – універсального систематизованого комплексу мусульманських законів в сунізмі та шиїзмі, з'ясувати, до яких поглядів схильні наявні в Україні різні релігійні громади та духовні управління, які погляди вони сповідують і чи може шиїтсько-сунітська конфронтація бути перенесена в українські реалії.

На хвилі ісламського пробудження на Близькому Сході та відродження релігійного життя української умми інтерес до ісламу виник також і в Україні. Активізація соціально значущої та релігійної діяльності мусульман нашої країни вимагає формування концептуального підходу до вивчення ісламу. Сучасні дослідження вітчизняних вчених спираються на певну традицію, біля витоків якої бачимо постать видатного українського сходознавця А. Кримського. У наш час українські вчені мають вагомні здобутки у дослідженнях Корану, окремих течій та шкіл в ісламі, взаємозв'язку ісламу зі світовою політикою та політичними процесами в окремих країнах, історії ісламу та мусульманської цивілізації, історії ісламу на теренах України,

особливостей мусульманського права. З'являються публікації, присвячені можливостям і перспективам діалогу між мусульманами та християнами. Разом із тим, загострення конфронтацій в ісламському світі знаходить своє відображення в наукових дослідженнях, що стосуються ваххабізму, проблем війни та миру, джихаду тощо. Але дослідження ісламської традиції саме в площині шаріату останнім часом взагалі не проводились.

Між тим, деякі аспекти розвитку ісламської традиції не отримали в українському релігієзнавстві повного розкриття, зокрема це стосується глобального протистояння сунізму та шіїзму. У більшості праць йдеться про сунітську гілку як найбільшу та найвпливовішу, але крім того важливо зрозуміти також сутність шіїзму, особливо в контексті зростання ролі шіїтських держав та спільнот (зокрема в Лівані, Сирії, Іраку, Ємені) у сучасній світовій політиці, а також зрозуміти глибинну єдність структури віровчення та практики, яка існує між головними течіями в ісламі навіть попри наявність значних розбіжностей. Саме проведення компаративного аналізу сунітського та шіїтського напрямів ісламу є актуальним для сучасного релігієзнавства та ісламознавства. При цьому йдеться про порівняльний аналіз не тільки віровчення, а й культової практики, правових шкіл тощо. Не менш актуальним є аналіз зовнішнього прояву єдності та різноманіття сунізму та шіїзму, особливостей взаємовідносин представників цих напрямів у світі та Україні.

Зв'язок з науковими програмами. Дисертаційне дослідження мало безпосередній зв'язок з науковими програмами та темами Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди, зокрема: «Релігійні ідентичності в контексті культурно-цивілізаційного вибору України» (2017-2019), державний реєстраційний № 0117U002127; «Конфесійна диференціація релігійного життя сучасної України: проблеми толерантизації» (2018 – 2020), державний реєстраційний номер теми 0119U001028; «Георелігійні процеси і конфесійні трансформації в Україні» (2020 – 2022), державний реєстраційний номер теми 0121U100110.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є встановлення спільних та відмінних рис у віровченні та культовій практиці сунізму і шіїзму шляхом експлікації сутності їх теологічного вчення та проведення компаративного аналізу шаріату.

Досягнення поставленої мети дослідження передбачало *вирішення таких завдань*:

- охарактеризувати структуру шаріату, його складові частини, ієрархічний порядок його джерел, статус джерел із точки зору сунітського та шіїтського напрямків;
- розкрити відмінності у тлумаченні сунітами та шіїтами головних джерел шаріату, роль коранічних наук у структурі інструментів тлумачення, встановити

суто сунітські та суто шиїтські джерела шаріату, а також спільні риси для обох напрямків;

- стисло розглянути акіду, фікх і ахляк як складові частини шаріату, а також ібадат і муамалят як складові частини практичного виміру ісламу;

- вивчити особливості функціонування мусульманських організацій України в добу глобалізації та визначити можливі шляхи їх подальшого розвитку в контексті проблем та перспектив світової мусульманської умми.

Об'єктом дослідження є віровчення та практика ісламу в сунітській та шиїтській традиціях.

Предметом дослідження є спільні й відмінні риси сунітської та шиїтської теології і культової практики, вияв цього у віросповідних баченнях наявних в Україні мусульманських спільнот.

Методи дослідження. Теоретичною основою дослідження є творчий доробок сучасних українських і світових релігієзнавців, істориків філософії та теологів, які вже спрямовували зусилля на вивчення окремих аспектів сунітських і шиїтських основ віровчення та культової практики. Дослідження шаріату було побудоване на змістовному аналізі першоджерел ісламу – Корану і хадісів як арабською мовою, так і в перекладах українською та російською мовами, аналізі монографій, підручників, праць вчених-теологів ісламу: муфассірів, факіхів, мудштахідів. У цих роботах розкриваються поняття ісламу, шаріату, джерела окремих наук, визначені місце і роль кожного компонента шаріату.

Особливо сприяло дослідженню використання спеціальних методів:

- системний підхід (шаріат розглядається як цілісна система з власною структурою, функціями, елементами);
- герменевтичний метод (інтерпритація змісту текстів Корану і хадісів);
- історико-критичний метод (досліджено зміни, які відбувались у процесі розвитку коранічних наук, хадісів і фікху);
- феноменологічний метод (аналіз теологічного та культово-практичного вимірів шиїзму та сунізму, включаючи культові та позакультові практики);
- метод компаративного аналізу (за його допомогою було порівняно сунітські й шиїтські тлумачення шаріату);
- метод класифікації (його використання сприяло класифікації головних особливостей віровчення шиїзму та сунізму для аналізу спільних та відмінних рис).

Дослідження побудоване на принципах об'єктивності, теоретичної обґрунтованості, позаконфесійності, толерантності та історизму.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації вперше у вітчизняному філософсько-релігієзнавчому дискурсі встановлено

спільні та відмінні риси у віровченні та культовій практиці сунізму і шиїзму шляхом експлікації сутності їх теологічного вчення, та здійснено комплексне компаративне дослідження шаріату в сунізмі та шиїзмі. Автором сформульовані положення, що мають наукову новизну й виносяться на захист:

Вперше:

- На основі опрацювання наявних джерел і аналізу історичних, богословських і філософських праць доведено глибинну єдність структури теологічної та практичної сторін ісламу в його сунітському та шиїтському розумінні – разом із тим встановлено особливості сунітського та шиїтського підходів до шаріату.
- Розкрито й охарактеризовано феномен коранічних наук як важливого інструменту тлумачення Корану – головного та спільного для сунізму та шиїзму джерела шаріату.
- Проаналізовано специфіку сунітських і шиїтських мазхабів як неодмінного компонента розбудови правової частини шаріату, історичні особливості взаємин між різними мазхабами в ході їхнього розвитку.
- Продемонстровані історичні передумови виникнення мазхабів в сунізмі та шиїзмі, спільні та відмінні риси цього процесу в обох течіях.
- Проведено компаративний аналіз віровчення і його практичного втілення в ібадат і муамалят.
- Досліджено специфіку сунітської та шиїтської культової практики, особливості взаємин між представниками двох головних ісламських напрямків.
- Проведено аналіз взаємовідносин між сунітською та шиїтською частинами української умми, особливості цих стосунків, порівняно зі світовим досвідом.
- Запропоновано для збереження внутрішньо конфесійного миру та стабільності, запобіганню виникнення конфліктів між мусульманськими організаціями України, сформуванню справедливої, рівної і демократичної державно-церковної політики в царині ставлення держави до мусульманських організацій країни.

Уточнено:

- Вплив до ісламських вірувань на формування шиїтського богослов'я.
- На основі середньовічних джерел причину зникнення більшості сунітських мазхабів.
- Сучасний стан мусульманських Духовних управлінь та релігійних громад на окупованих територіях Криму та Донбасу.

- Кількість нових громад та Духовних управлінь, що з'явилися після 2014 року на неокупованих територіях України.

Набуло подальшого розвитку:

- Дослідження відмінностей у віровченні сунітів та шиїтів.
- Питання ролі коранічних наук у формуванні шаріату.
- Усвідомлення ролі окремих релігійних діячів у виникненні та формуванні шиїтського напрямку в ісламі.
- Дослідження містерії Ашура в шиїзмі.
- Актуальність розробки та втілення сучасної державно-церковної політики по відношенню до мусульманських організацій України.

Теоретичне значення отриманих результатів дослідження полягає в розширенні меж українського релігієзнавства, завдяки введенню до наукового обігу значного обсягу матеріалів щодо внутрішньої структури сунітського та шиїтського богослов'я. Отримані результати заповнюють наявні в дослідницькому полі релігієзнавчої науки прогалини щодо розуміння феномену шаріату. Положення, висунуті у дисертаційному дослідженні, сприяють збагаченню та конкретизації понятійно-категоріального апарату релігієзнавства стосовно ісламського богослов'я.

Методика дисертаційної роботи, її концептуальні положення та висновки можуть стати поштовхом для подальших релігієзнавчих та богословських досліджень шаріату, а також політологічних досліджень тих процесів, що відбуваються в ісламському світі. Результати дослідження уможливають осягнення тих релігійних чинників, завдяки яким відбуваються важливі геополітичні події в мусульманському світі.

Практичне значення дослідження обумовлюється перспективами застосування матеріалів і результатів дослідження в ході викладання курсів релігієзнавства, історії релігії, філософії релігії, соціології релігії у світських та конфесійних закладах вищої освіти, зокрема, теологічних семінаріях, а також для підготовки підручників та методичних посібників із зазначених дисциплін. Результати дослідження можуть застосовуватися при формулюванні рекомендацій державним органам України в сфері державно-церковних відносин з мусульманськими організаціями країни, визначення шляхів толерантизації відносин окремих мусульманських управлінь країни.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, висновки та положення наукової новизни отримані автором самостійно. За матеріалами дисертації видана монографія Макасид аш-Шаріа в сунітській та шиїтській традиціях: компаративний аналіз: наук.вид. / С.В.

Ісмагілов. – Київ: 2021., дві монографії у співавторстві, а саме: *Ісмагілов С.В., Якубович М.М.* Ісламознавство: навчальний посібник. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018., де дисертантові належить викладення віровчення ісламу та мусульманської обрядовості, а співавторові – історичний контекст та опис сучасного стану мусульманської світової спільноти; *Якубович М.М., Ісмагілов С.В.* Іслам у Східній Європі: традиція поміркованості. Ічня: ПП «Формат», 2019., де дисертантові належить дослідження ісламського розуміння принципу поміркованості, а співавторові – розуміння ісламської поміркованості у авторів минулих часів, та сучасні концепції ісламської поміркованості. Також вийшли статті, написані здобувачем у співавторстві, а саме: *Шевченко А.І., Ісмагілов С.В.* Особливості віровчення шіїтів-імамів // (Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2010.), де дисертантові належить дослідження віровчення шіїтів-імамів, а співавторові – аналіз особливостей шіїтського віровчення в контексті ісламській традиції; *Шевченко А.І., Ісмагілов С.В.* Акіда в сунітській та шіїтській традиціях: теологічні розбіжності (Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2010.), де дисертантові належить аналіз теологічних розбіжностей між сунітською та шіїтською Акідою, а співавторові – теоретичні засади цих розбіжностей; Serhii Ismahilov, Galyna Sagan. Problematic Issues of Institutional Development of Islamic Associations in Contemporary Ukraine. // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: (April 2020) Vol. 40 : Iss. 3, Article 8., де дисертантові належить аналіз мусульманських інституцій в Україні, а співавторові аналіз проблемних питань, з якими стикаються мусульманські організації України. Оприлюднення результатів дослідження відбувалося також під час чисельних наукових конференцій, круглих столів і форумів.

Апробація результатів дисертації. Головні положення та наукові результати дослідження обговорювалися на наукових семінарах та засіданнях кафедри філософії і релігієзнавства факультету філософії і релігієзнавства, а також Вченої Ради факультету філософії і релігієзнавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту. Також положення дисертації неодноразово обговорювалися на засіданні відділу філософії та історії релігії Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України.

Крім того, окремі положення дисертації були успішно апробовані здобувачем у процесі його участі в міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях:

«Дні науки філософського факультету» (Київ, 2008, 2009); ХХІІІ, ХХІV, ХХV, ХХVІ і ХХVІІ Міжнародних науково-практичних конференціях «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 2008, 2009, 2010); ІІ, ІІІ і VІ Міжнародних науково-практичних конференціях молодих учених, аспірантів, студентів «Сучасна інформаційна Україна:

інформатика, економіка, філософія» (Донецьк, 2008, 2009, 2010); IV науковій конференції «Ісламська цивілізація: історія та сучасність» (Київ, 2009); Міжнародній науковій конференції «Іслам у сучасному світі та в Україні» (Київ, 2009); «Опыт межконфессионального согласия в Крыму» (Сімферополь, 2010); Конгрес Міжнародної асоціації істориків релігії, (Ерфурт, Німеччина, 2015); Міжрелігійний форум Центру міжрелігійних студій у Досі (Доха, Катар, 2018); «Мусульманські меншини в світі» (Стамбул, Туреччина, 2018); Школа ісламознавчих досліджень (2011 – 2020), та ін.

Публікації. Основний зміст дисертації відображений в 20 наукових публікаціях – 1 індивідуальній монографії, та 2 монографіях у співавторстві, 5 статтях, 1 з яких видрукувана в закордонному наукометричному виданні, а 4 – в українських фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, 4 – в інших наукових виданнях, та 8 тезах доповідей.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. В першому розділі аналізуються дослідження шаріату в контексті релігієзнавчих та теологічних досліджень і висновків. Розглядові головних (Коран і сунна) і додаткових (раціональних) джерел шаріату в сунізмі, а також структурної побудови шаріату і ролі сунітських мазхабів у тлумаченні шаріату присвячено другий розділ. Передумови виникнення та динаміка розвитку шіїтського напрямку в ісламі, теологічні особливості шіїзму та специфіку шіїтських мазхабів розглянуто в третьому розділі. Успішний розгляд теологічних особливостей сунізму та шіїзму як основних напрямів ісламу та аналіз специфіки тлумачення ними шаріату надав можливості в четвертому розділі перейти до компаративного аналізу особливостей культової та соціальної практики, яка обумовлена різноманітним тлумаченням шаріату, джерел шаріату тощо в сунізмі та шіїзмі. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, три з яких поділені на підрозділи (одинадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел, який налічує 242 найменування. Загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок, з яких основній частині належить 209 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, окреслено зв'язок з науковими темами та планами, визначено мету й завдання дослідження, вказано теоретико-методологічну основу роботи, проаналізовано ступінь розробки проблеми у працях українських та зарубіжних дослідників, позначені положення наукової новизни, висвітлено практичне значення дисертації, наведено відомості про апробацію результатів дослідження і загальну структуру роботи.

У першому розділі «Шаріат в контексті релігієзнавчих та теологічних досліджень і висновків» окреслено теоретичні підходи, а також принципи, методи і прийоми дослідження феномену шаріату, окремих його положень, розумінню шаріату в сунітському та шіїтському напрямках ісламу. Автор аналізує як найбільш відомі та авторитетні в мусульманському світі теологічні праці присвячені шаріату мусульманських теологів та богословів, так і релігієзнавчі дослідження відомих українських та зарубіжних науковців. Окрема увага приділена вітчизняним виданням, дослідникам і дослідженням, зокрема науковим та періодичним виданням, українським центрам ісламознавства та релігієзнавства, новим статтям, монографіям, перекладам, електронним ресурсам та ісламознавчим студіям.

Звертаючись до ступеня розробки теми у науковій літературі, зазначено, що вже є наявні і значно напрацьовані як в українському, так і в зарубіжному релігієзнавстві певні підходи до дослідження шаріату в сунітській та шіїтській традиціях. Сутність шаріату, його роль в формуванні ісламської цивілізації, Коран і сунну, фікх і мазхаби досліджували Є. Беляєв, О. Большаков, А. Заррінкуб, І. Крачковський, А. Кримський, С. Прозоров, М. Родіонов, І. Фільштінський тощо. Щодо українського контексту, то маємо наукові напрацювання таких дослідників, як А. Арістова, М. Бабій, В. Борис, А. Булатов, С. Здіорук, М. Кірюшко, І. Козловський, А. Колодний, В. Лубський, М. Лубська, О. Саган, Л. Филипович, А. Шевченко, Д. Шестопалець, М. Якубович, О. Ярош та інші.

Шаріат і його тлумачення в сунітській та шіїтській традиціях сьогодні є предметом дослідження у багатьох країнах світу, не обмежуючись Туреччиною, Іраном та арабськими країнами. Відтак, окрім робіт власне мусульманських авторів (С. Аль-Мусаві, А. Ат-Тантаві, М. Аш-Шахрастані, М. Маміргов, М. Мохаммад-реза, С. Мусаві Ларі, Д. Субхані, М. Табатабаї, М. Ясін, Ю. Аль-Кардаві, Дж. Ауда та інші), можна виділити напрацювання цілої низки англо-американських ісламознавців (А. Арбері, Р. Блашер, Д. Еспозіто, Я. Ешотс, Б. Ієрхарт, А. Корбен, Д. Пенрайс, Д. Рейнхард, М. Хеннінг та інші). Потрібно згадати і роботи російських науковців (В. Бартольд, Е. Ланда, В. Наумкін, А. Малашенко, М. Піотровський тощо). Що стосується вітчизняного ісламознавства, то ми маємо певну кількість робіт, у яких досліджується історія та культура ісламу на теренах України (А. Колодний, А. Булатов, М. Кірюшко, Е. Муратова, М. Якубович, О. Ярош, Л. Владиченко тощо), та дослідження мусульманського права (Лубський В.І., Лубська М.В.).

Що стосується досліджень шаріату, то варто згадати роботи арабських сунітських авторів (Абу-Джафар Ат-Тахаві, Абу Хамід Аль-Газалі, Мухаммад Аш-Шафії, Саїд Сабік, Юсуф Аль-Кардаві, Джасер Ауда тощо) та персидських шіїтських авторів (А. Ат-Табрісі, М. Аль-Куммі, Джафар Ас-Садік, Зайд ібн

Алі, А. Ісфахані, А. Разі та інші), західних (Б. Льюїс, А. Філіпс, М. Уотт) і російських (Ш. Аляутдінов, Е. Кулієв, Л. Сюкіяйнен) дослідників. Шаріат та його розуміння серед різних ісламських течій ще не отримали належної оцінки у наукових студіюваннях. Тим не менше, зважаючи на велику зацікавленість ісламом і його поширенням в Європі та в Україні, поступово з'являються роботи як самих мусульман (Імад Абу Ар-Рубб, М. Якубович), так і незаангажованих дослідників (Т. Хазир-Огли, К. Зуєв, О. Ярош).

Водночас, не зважаючи на велику зацікавленість ісламом і його поширенням в Європі та в Україні, слід констатувати недостатню увагу до особливостей розуміння шаріату серед різних ісламських течій, чому і присвячена дана дисертація.

У другому розділі – «Джерела та структура шаріату в сунізмі. Мазхаби» – розглянуто сунітську специфіку тлумачення шаріату, як таку, що репрезентує найбільш поширену та впливову гілку в межах ісламу.

В підрозділі 2.1. «Коран і сунна як головні джерела шаріату» автор характеризує головні джерела шаріату, пояснюючи, що специфіка сунітського віровчення передбачає сприйняття сунни як другого за значенням після Корану джерела шаріату. Попри те, констатується, що саме Коран є першим за значенням джерелом шаріату, і це могло б бути важливим чинником для взаємопорозуміння сунітів і шіїтів, якби не важлива роль тлумачення коранічного тексту – різниця у тлумаченні та інструментах тлумачення положень, що проголошені у Корані, значною мірою сприяє протистоянню сунітської та шіїтської теології. Проаналізовано також, вперше у вітчизняному релігієзнавстві, роль і структуру коранічних наук як важливого інструменту тлумачення тексту Корану.

Підрозділ 2.2. «Раціональні джерела шаріату» присвячений аналізу сукупності методів раціонального виведення окремих доктринальних положень – ці методи різняться у розумінні різних мазхабів, але водночас вони стають додатковим індикатором тотожності та розбіжностей у сунітському та шіїтському способі побудови шаріату.

У підрозділі 2.3. «Структура шаріату» йдеться про загальноприйнятту в ісламі структуру шаріату, в межах якої розглянуто акіду (головні аспекти сповідання віри, що сформульовані у відповідності до Корану та сунни), фікх (ісламське релігійне право, норми якого виведені завдяки опрацюванню головних і додаткових джерел шаріату) і ахляк (комплекс етичних уявлень та моральних імперативів, які безпосередньо стосуються повсякденного життя мусульман, і також виведені з Корану та інших джерел шаріату).

Аналіз джерел і структури шаріату не був би повноцінним без розгляду поняття мазхабів та порівняння головних методів, якими вони користуються, а

також результатів, яких доходять внаслідок цього. Саме питанню сунітських мазхабів присвячено **підрозділ 2.4. «Мазхаби сунітів»**.

У **третьому розділі – «Особливості вчення і релігійної практики шіїзму»** – проаналізовано специфіку шийтського віровчення та релігійної практики, як – в порівнянні з відповідними сунітськими релігійними інституціями, так і – у внутрішньо зумовленій динаміці.

У **підрозділі 3.1. «Історія виникнення та формування шіїзму. Шийтські мазхаби»** дисертант звертається до теологічних особливостей шіїзму та їхнього впливу на тлумачення шийтськими шаріату. Розглянувши передумови, історію виникнення та формування шийтського напрямку в ісламі, автор стверджує, що джерела шаріату в сунізмі та шіїзмі принципово та структурно тотожні, хоча й відрізняються за наповненням (наприклад, шийтські ахбари можна вважати, певною мірою, заміною сунітським хадісам як структурному компоненту сунні, хоча змістовне наповнення цих двох елементів джерел шаріату може відрізнятися), а які є цілком тотожними (це стосується, насамперед, раціональних джерел шаріату, які переважають саме в шіїзмі), хоча не мають однакового ступеню авторитету в межах кожного з двох напрямів. Перший підрозділ третього розділу завершується характеристикою шийтських мазхабів, їх відмінностями від сунітського формату, а також розглянуто їхні спільні риси.

В **підрозділі 3.2. «Теологія шіїзму»** надається історичний аналіз формування особливостей теології шіїзму, від якого здійснюється перехід до феноменології відповідної течії ісламу.

У **підрозділі 3.3. «Особливості релігійної практики шіїзму»** містить аналіз культово-практичного виміру цього напрямку. Автор відстежує взаємовплив історії розвитку шийтського руху та історії формування шаріату в його шийтському розумінні. Досліджуються релігійні практики шіїзму, що складається з культової та позакультової частин.

У **четвертому розділі – «Компаративний аналіз вчення, ритуалів і практики сунітів і шийтів»** – проводиться порівняльне дослідження засад віровчення (**підрозділ 4.1. «Компаративний аналіз вчення»**), та головних ритуальних обрядів поклоніння (**підрозділ 4.2. «Компаративний аналіз ібадат»**), та головних ритуальних обрядів поклоніння (**підрозділ 4.3. «Компаративний аналіз муамалят»**). Продемонстровано, що більшість розбіжностей між сунітською та шийтською традиціями переважно походять: по-перше, через різноманітні джерела шаріату, або різноманітні способи тлумачення головного джерела – Корану; по-друге, через різні культурні засади, на яких сформувалася новостворена ісламська культура. В той час, коли підґрунтям сунітської традиції стала арабська культура, шийтська традиція сформувалася на ґрунті культурних і доісламських релігійних особливостей

народів Месопотамії та Персії, з персидською домінантою, що яскраво виражена.

У підрозділі 4.4. «Сунізм і шиїзм в Україні» містяться результати дослідження про стан і тенденції розвитку сунізму та шиїзму в Україні, релігійні та громадські організації кожної з цих гілок ісламу, а також їх теологічні погляди та культові практики відповідно до розуміння шаріату в цих релігійних традиціях. Автором розглянуто взаємне ставлення представників цих організацій, що витікає зі специфіки теологічних і релігійно-практичних положень кожної з традицій.

У висновках автор підводить підсумки проведеного дослідження і узагальнює отримані результати:

- Коран як головне джерело шаріату виступає в ролі чинника, який найчастіше дає загальні критерії, окреслює рамки дозволеного і забороненого без детального пояснення можливих нюансів. Головне завдання Корану – встановити і затвердити основи віровчення, описати компоненти теології і показати спадковість релігійних ідей;
- пояснення і детальне тлумачення приписів Корану є в священному переказі мусульман – сунні. Сунна розвиває та дає детальний опис загальним принципам, які викладені в Корані. Тому вона є не просто другим основним джерелом шаріату, вона є незалежним джерелом, що узгоджується з основними ідеями Корану та доповнює їх;
- головні джерела шаріату окреслили вектор руху і розвитку подальших богословських пошуків, але вони не могли охопити всіх нюансів життя мусульманської спільноти. Для вирішення нових проблем у нових історичних і культурних умовах богослови ісламу стали розробляти і використовувати раціональні джерела шаріату;
- шиїтська теологія та право сформувалися на своїх специфічних джерелах враховуючі історико-культурні реалії тих регіонів, де поширився шиїзм;
- розгалуження сунітської та шиїтської течій в ісламі пройшло декілька етапів. Почавшись як суперечка за верховну владу в Халіфаті, воно згодом призвело до формування двох різних напрямків, які мають істотні розбіжності в усіх частинах шаріату;
- сунізм і шиїзм представлені в Україні з великою чисельною перевагою сунітів як в кількості організаційних структур, так і в кількості послідовників. Конфліктів між сунітами та шиїтами в Україні не спостерігається і не передбачається в найближчій перспективі, проте присутня значна внутрішньо конфесійна напруга в колі сунітських релігійних організацій, через сповідування різних напрямків сучасного сунітського ісламу: хабашизму, салафізму тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Ісмагілов С.В. Макасид аш-Шаріа в сунітській та шиїтській традиціях: компаративний аналіз: наук.вид. / С.В. Ісмагілов. – Київ: 2021. – 200 с.

Монографії в співавторстві:

2. Ісмагілов С.В., Якубович М.М. Ісламознавство: навчальний посібник. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 236 с.
3. Якубович М.М., Ісмагілов С.В. Іслам у Східній Європі: традиція поміркованості. Ічня: ПП «Формат», 2019. – 180 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

4. Ісмагілов С.В. Основні та додаткові джерела шаріату в ісламі // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2008. №4. С.146-158.
5. Ісмагілов С.В. Особливості правової моделі ханафітського мазгабу // Українське релігієзнавство. Київ, 2010. Спецвипуск 2010-1. С.35-43.
6. Шевченко А.І., Ісмагілов С.В. Особливості віровчення шиїтів-імамів // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2010. №3. С. 67-71.
7. Шевченко А.І., Ісмагілов С.В. Акіда в сунітській та шиїтській традиціях: теологічні розбіжності // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2010. №4. С. 60-64.

Стаття у закордонному науковому періодичному виданні:

8. Serhii Ismahilov, Galyna Sagan. Problematic Issues of Institutional Development of Islamic Associations in Contemporary Ukraine // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: (April 2020) Vol. 40 : Iss. 3 , Article 8.

Публікації в інших виданнях:

9. Исмагилов С.В. Античная философия в арабо-мусульманском мире // Межэтнические и межконфессиональные отношения в Крыму: проблемы и их решение. Сборник научных работ. Симферополь, 2009. С.56-63.
10. Шевченко А.И. Исмагилов С.В. Украинская умма в поисках самоидентичности // Материалы научно – практической конференции «Опыт межконфессионального согласия в Крыму». Сборник научных работ. Симферополь, 2010 г. С. 142-144.

11. Исмагилов С.В. Исмагилова И.Х. Искусство арабской каллиграфии // Всесвітня література та культура. Київ, 2009. №9. С.12-13.
12. Исмагілов С.В. Коранічні науки як складова теології ісламу // Роботи учасників четвертого Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського. К., 2010. С. 105-109.
13. Исмагилов С.В. Феномен временного брака в шариате // Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції „Дні науки філософського факультету - 2008”. К., 2008. С. 106-107.
14. Исмагилов С.В. Феномен мутазилитского калама в исламе // Матеріали доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів, студентів „Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія”. Донецьк, 2008. С. 133-137.
15. Исмагилов С.В. Шиитское учение об имамате // Матеріали XXIII Міжнародної науково-практичної конференції „Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості”. Донецьк, 2008. С.117-119.
16. Исмагилов С.В. Особенности вероучения «крайних» шиитов // Матеріали XXIV Міжнародної науково - практичної конференції „Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості”. Донецьк, 2008. С. 87-89.
17. Исмагілов С.В. Мазхаби в шиїзмі // Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції „Дні науки філософського факультету - 2009”. К.: ВПК “Київський університет”, 2009. С.33-34.
18. Исмагилов С.В. Заидитский мазхаб в шиизме // Матеріали доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів, студентів „Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія”. Донецьк, 2009. С. 365-368.
19. Исмагилов С.В. Ашура в шиитской традиции // Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції „Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості”. Донецьк, 2009. С.158-159.
20. Исмагілов С.В. Теологічні засади шиїтів-імамів // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів, студентів, Донецьк, 2010. С.295-297.

АНОТАЦІЯ

Ісмагілов С.В. Шаріат в сунітській та шиїтській традиціях: компаративний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2021.

В дисертації розкриті особливості підходів до шаріату в сунітській та шиїтській традиціях ісламу. Шляхом проведення компаративного аналізу сутності теологічного вчення сунізму і шиїзму встановлено спільні та відмінні риси у віровченні та культовій практиці обох напрямів. Виходячи з того, що обидва напрями визнають головним джерелом шаріату Коран, автор демонструє спільні та відмінні риси в розбудові корпусу коранічних наук у суннізмі та шиїзмі, а також особливості функціонування сунітських та шиїтських мазхабів. На основі порівняльного аналізу показана залежність цих двох традицій від базових елементів коранічного віровчення. Робота дає систематизований виклад теології та культової практики ісламу. Розглянута внутрішня динаміка розвитку сунітського та шиїтського його напрямів. Особлива увага в роботі приділяється питанню обґрунтування тісного зв'язку між усіма частинами шаріату. Автор розглядає і сунітський, і шиїтський напрями в ісламі, не відокремлюючи жодної частини шаріату, у взаємному зв'язку як з джерелами, так і з іншими структурними частинами.

Охарактеризовано різноманітні методи тлумачення шаріату та виведення фетв у різних мазхабах. Аналіз спільних і відмінних рис у ставленні сунітів та шиїтів до шаріату, проведений із врахуванням історико-культурного контексту розвитку двох ключових напрямів в ісламі, дозволяє автору зробити припущення стосовно перспектив сунітсько-шиїтського діалогу в світі та Україні. В роботі проаналізовані всі основні мусульманські релігійні та громадські організації України, що мають авторитет та вплив на мусульман країни, розглянуті їх ідеологічні засади, приналежність до мазхабу та внутрішньоконфесійного напрямку, особлива увага приділена стосункам мусульманських організацій між собою. В дисертаційному дослідженні запропоновано сформулювати справедливую, рівну і демократичну державно-церковну політику держави щодо мусульманських організацій країни, з метою збереження внутрішньоконфесійного миру та стабільності, запобігання виникненню конфліктів між мусульманськими організаціями та спільнотами України.

Ключові слова: шариат, джерела шариату, суннізм, шіїзм, Коран, коранічні науки, сунна, фікх, акіда, ахляк, мазхаб, тафсір, ібадат, муамалят.

SUMMARY

Serhii Ismahilov. Shariah in Sunni and Shia Traditions: A Comparative Analysis. - Manuscript.

Qualification thesis for a PhD degree in Religious Studies. – Specialty 09.00.11 – Religious Studies. – H.Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine. – Kyiv, 2021.

This thesis covers the distinctions in Shariah approach in Sunni and Shia traditions of Islam. It provides both the historical background for origins and evolution of Sunni and Shia branches of Islam, particularly in Ukraine. It contains detailed characteristics of the structure of Shariah, its structural parts, hierarchy of its sources, and status of those sources within Sunni and Shia theology. The research reveals differences in Sunni and Shia interpretations of the main sources of Shariah, and indicates the role of Qur’anic Studies among other instruments for interpretation of the Holy Qur’an. The work also indicates sources of Shariah that belong to either Sunni or Shia tradition exclusively, and outlines the features that both the branches have in common.

Through a comparative analysis of the essence of theological teachings in Sunni and Shia Islam, it pinpoints common features and differences in spiritual practices of both branches. Proceeding from the fact that both branches consider the Qur’an as their main source, the author reveals common features and differences in development of the framework of Qur’anic Studies in Sunni and Shia Islam, along with the performance features of Sunni and Shia madhhabs.

Based on that comparative analysis, the research reveals how those two branches depend on the basic principles of the Qur’anic theology. This study provides a semantic analysis of both Islamic theology and religious practices, along with internal dynamics of evolution of both Sunni and Shia Islam. The author studies both the Sunni and Shia branches of Islam, taking into consideration the interrelation with their sources and structural parts, without setting apart any field of Shariah.

The thesis provides characteristics of different methods of interpretation of Shariah and issuing fatwas in different madhhabs. Analysis of similarities and differences in approaches to Shariah among the Sunni and Shia Muslims, with the consideration of historical and cultural context of evolution of the two key branches

of Islam, allows the author to make an assumption on the prospects of Sunni-Shia dialogue, both on the global and the Ukrainian scale. In particular, analysis of Sunni-Shia relations in the Ukrainian Ummah revealed that, as of today, there is no open conflict between Sunni and Shia Muslims in Ukraine, although there is a certain degree of intraconfessional tension among Sunni organisations. This research offers a thorough analysis of every Muslim organisation in Ukraine that has influence on Ukrainian Muslims. It describes ideological, confessional and madhhab affiliations, and pays special tribute to relations between those Muslim organisations. The study depicts the stages of reestablishment and evolution of Muslim institutions in Ukraine, and specifically covers the events of 2014 that lead to some dramatic change of Ukrainian Muslims from the two regions with the most prominent Muslim population (Crimea and Donbass) that ended up under Russian occupation.

This research contains an offer to develop a policy of interaction between every religious organisation (Islamic in particular) and the State, based on justice, equality and democracy. This would facilitate maintaining interconfessional peace and stability and avoiding conflict between different Muslim organisations and communities in Ukraine. The research offers means and forms of communication between different Muslim organisations and unions, including the possibility of dialogue that is facilitated by the State institutions.

Theoretical relevance of this research lies in further expanding of the Ukrainian Religious Studies, due to introduction of an amplitude of literature on internal structure of Sunni and Shia theology to the Ukrainian academic circles. The results obtained in this work would bridge the knowledge gaps in terms of understanding the phenomenon of Shariah. Provisions of this research facilitate improvement of conceptual and categorical constructs of the Religious Studies regarding further explorations in Islamic theology. Methods used in this research, along with its conceptual provisions and findings, could boost further Religious Studies and theological research in Shariah along with political research of the processes in the Muslim world. This research's findings will help understand factors predicating the important geopolitical developments in the Muslim world.

Practical utility of this research stems from the prospects of using this data and findings for the purposes of education, namely in Religious Studies, History of Religion, Religious Philosophy and sociology, in both secular and theological educational institutions (theological seminaries), and for publishing guidelines and textbooks for the academic subject areas mentioned above. Findings of this research can be useful for developing guidelines for the Ukrainian State institutions working in the field of communication with Muslim organisations in Ukraine.

Key words: Shariah, sources of Shariah, Sunni Islam, Shia Islam, Qur'an, Qur'anic Studies, Sunnah, Fiqh, aqidah, akhlaq, madhhab, tafseer, ibadah, muamalat.

АННОТАЦИЯ

Исмагилов С.В. Шариат в суннитской и шиитской традициях: компаративный анализ – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Институт философии имени Г. С. Сковороды НАН Украины. – Киев, 2021.

В диссертации раскрыты особенности подходов к шариату в суннитской и шиитской традициях ислама. Путем проведения сравнительного анализа сущности теологического учения суннизма и шиизма установлены общие и различные черты в вероучении и культовой практике обоих направлений. Исходя из того, что оба направления признают главным источником шариата Коран, автор демонстрирует общие и отличительные черты в развитии корпуса коранических наук в суннизме и шиизме, а также особенности функционирования суннитских и шиитских мазхабов. Охарактеризованы различные методы толкования шариата и вывода фетв в разных мазхабах. Анализ общих и различных черт в отношении суннитов и шиитов шариату, проведенный с учетом историко-культурного контекста развития двух ключевых направлений в исламе, позволяет автору сделать предположение относительно перспектив суннитско-шиитского диалога в мире и Украине. В частности, анализ взаимоотношений между суннитской и шиитской частями украинской уммы продемонстрировал, что на сегодня конфликтов между суннитами и шиитами в Украине не наблюдается, хотя присутствует значительная внутренняя конфессиональная напряженность в кругу суннитских религиозных организаций. В диссертационном исследовании предложено сформировать справедливую, равную и демократическую государственно-церковную политику по отношению к мусульманским организациям страны, с целью сохранения внутриконтрессионального мира и стабильности, предотвращения возникновения конфликтов между мусульманскими организациями и сообществами Украины.

Ключевые слова: шариат, источники шариата, суннизм, шиизм, Коран, коранические науки, сунна, фикх, акида, ахляк, мазхаб, тафсир, ибадат, муамалат.

